

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKIⁱ

Ahmet Kamil CİHANⁱⁱ

Özet: Kınalızade *Ahlak-ı Nasiri* ile başlayan gelenekte *Ahlak-ı Alai* adıyla Türkçe bir felsefe metni oluşturmuştur. O gelenekteki bilgileri dikkate almakla birlikte lojik prensipleri de ihmal etmemiştir. İki arasında uyumsuzluk olduğunda sorunu çözme denemesinde bulunmuştur. Bunlardan biri de bölme yöntemiyle hikmet terimi taksim edildiğinde üçüncü derecedeki bölmede karşımıza yine hikmetin çıkmasıdır. Bu bölme metoduna aykırıdır. Öyleyse bu sorunu gidermenin yolu hakikaten bunların aynı şey olup olmadıklarını tespittir. Nitekim Kınalızade ilkini bilgi olarak, ikinciyi de yetenek olarak değerlendirir ve sorunu çözmeye çalışır.

Anahtar sözcükler: Kınalızade, hikmet, erdem, bölme

THE DIFFERENT OF THE ABSOLUTE WISDOM FROM THE VIRTUE WISDOM IN KINALIZADAH

Summary: Kınalızadah writes a philosophical text in the title of “Akhlak-ı Alai” in Turkish which began with Akhlak-ı Nasiri. He considers the philosophical tradition but he has not neglected the logical principles. When Kınalızadah finds a problem between philosophical tradition and logical principles he tries to solve it. One of them is that when the term wisdom is divided by method of division it would come into open the term wisdom in the third degree, too. That is contrary to the method of division. So, the way to resolve that problem is to determine if they are the same thing. In fact, Kınalızadah solves the problem in which the first is speculative knowledge, the other is ability of soul.

Keywords: Kınalızadah, wisdom, virtue, division.

ⁱ Bu yazı, Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu 31 Mayıs / 1-2 Haziran 2012’de sunulan bildirinin gözden geçirilmiş son halidir.

ⁱⁱ Prof.Dr. Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Giriş

Kınalızade Ali Çelebi, kadılık görevi yapan Emrullah Efendi'nin oğlu olup, akrabası olan kazasker Kadri Efendi, Malul Emir Efendi (ö.1556), Muhaşşi Sinan (ö. 1578) Merhaba Efendi, Sahn-ı Seman müderrisi Kara Salih Efendi, şeyhülislam Çivizade Muhyiddin (ö.1547) gibi döneminin önemli ilim adamlarından dersler görmüştür. 32 yaşından itibaren Edirne 1541'de müderris olarak ilk görevine başlar. Bursa 1546'da Hamza Bey Medresesine tayin edilir. Bursa 1548'de Ahmet Paşa Medresesine; Kütahya 1550'de Rüstem Paşa Medresesine, İstanbul 1551'de Rüstem Paşa Medresesine, İstanbul 1553'de Haseki Medresesine, 1155'de Sahnı Seman Medresesine; 1558'de Süleymaniye Medresesi müderrisi olarak tayin edilmiştir. 54 yaşında iken Şam 1563'de kadılık; Kahire 1566'de kadılık, aynı yıl Bursa kadılığı; Edirne 1568'de kadılık, İstanbul 1570 kadılık; 1571'de İstanbul kazaskerliği görevinde bulunmuştur. Edirne 1571'de vefat eder. Felsefenin yanı sıra fıkıh, tarih, tefsir, eğitim, Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf üzerine eserler de yazmıştır.¹

Kınalızade, *Ahlak-ı Alai* adlı eserini Şam kadılığında bulunurken yazmış, zaman zaman Gelibolulu Ali (ö.1600) ile çeşitli konuları müzakere etmiş, 1565'de tamamlayarak aynı yıl vefat eden Semiz Ali Paşa'ya ithaf etmiştir.² *Ahlak-ı Alai* adlı eser birçok ahlak, felsefe ve edebiyat eserinden istifade ile terkip edilmiş olsa da Nasıruddin Tusi (ö.1274) ile başlayan *Ahlak-ı Nasırî* geleneğine dahildir. Tusi'nin başlattığı tertip tarzına riayet edilmiş ve bu gelenekte üretilen bilgiler dikkate alınmıştır. Kınalızade, yer yer izaha muhtaç yerleri şerh etmiş, lojik prensipleri üretilen bilgilere

¹ Ayşe Sıdika Oktay, "Kınalızade Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlak-ı Alai Adlı Eseri", Divan 2002/1, 190-95; Mustafa Koç, "Giriş", *Ahlak-ı Alai* içinde, Klasik yayınları, İstanbul 2007, 1-6, 20-21.

² Koç, 7.

uygulayarak tutarlılığı korumaya gayret etmiş, kimi zaman dönemdeki olaylara işaretle uygulamalardan da söz etmiştir. Kimi zaman bir konudaki farklı kanaatleri birlikte zikrederek okuyucuların bağnazlıktan uzaklaşmasını hedeflemiş görünüyor. Bu yazıda felsefe anlamında kullanılan hikmet terimi ile erdem olarak belirtilen hikmetin aynı olup olmadığı, ayrı ise arasındaki fark ele alınacaktır. Şöyle ki, hikmet terimi, taksim edildiğinde en küçük unsurlarından biri de hikmet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda alt derecedeki bir şey, nasıl olur da ilk terimin aynısı olur? Önce üst terimdeki mutlak hikmetten başlayıp bölme sonucu ulaşılan erdem olan hikmete ulaşınca kadar geçen süreci ele alıp ardından sorunun çözümüne odaklanacaktır. Dipnotlarda Kınalızade'nin Türkçe metinleri verilerek o dönemdeki felsefe dili hakkında bir fikir edinmesi sağlanacaktır. Kavramsal yönü ağır bastığı için, önce Kınalızade'nin tanım anlayışına kısaca değinilecektir.

1. Tarif'in Tarifi:

Kınalızade bir bilginin tarifine ulaşmanın iki unsurla mümkün olacağını düşünür. Ona göre bu unsurlardan biri bilgiye konu olan nesnenin diğer nesnelere ortaklaşa içinde yer aldığı kümedir. Onun ifadesiyle mâ bihi'l-iştirak olan şeydir. Buna mantıkta cins adı verilir. Diğer unsur da tanıma konu olan nesnenin aynı kümede yer aldığı ortaklarından ayrılmasını ve farklı kılmasını sağlayan şeydir. Onun ifadesiyle mâ bihi'l-imtiyaz'dır.³ Buna da mantıkta fasıl adı verilir.

Bu yaklaşım klasik mantıkçıların hadd, yani tam özsel tanım teorisi⁴ ile ortak olmakla birlikte Cürcani'nin tarifine oldukça yakındır.⁵ Kınalızade,

³ “Ma'lûm olsun ki, ta'rif-i ilim mümkün olmaz illâ hadd-i ismîsiyle- ki tarifte asıldır- ve hadd-i ismi iki nesneden mürekkeptir. Biri mâ bihi'l-iştirak- ki cinstir- ve biri mâ bihi'l-imtiyaz ki fasıldır” (Kınalızade, 47).

⁴ Necati Öner, Klasik mantık, Bilim yayınları, 7. Baskı, Ankara 1996, 47.

⁵ Cürcani'nin açıklaması şöyledir: Had ıstılahta mâ bihi'l-iştirak olan ile mâ bihi'l-imtiyaz olanı içine alan sözdür. Seyyid Şerif Cürcani, Tarifat, “had” maddesi, İstanbul 1318, s. 56.

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKI

*Ahlak-ı Alai'*yi ameli hikmete dair yazdığı içindir ki onun dahil olduğu cinsi, yani mutlak manada hikmeti genişçe inceleme gereği duyar. Onun ifadesiyle “*Hikmet-i ameliyyenin cinsi, mutlak hikmettir.*” Bu sebeple önce mutlak hikmeti tanımlamak gerekir.⁶

2. Mutlak hikmet

Tarihi süreçte birçok hikmet tanımı olmakla birlikte Kınalızade şu tanımı vermiştir: Hikmet, harici varlıklar kendiliklerinde nasıl bir hal üzere iseler, o hal üzere onları insanlık gücü yettiği ölçüde bilmekten ibarettir.”⁷ Eserinin amacı pratik alana yönelik bilgileri içerdiği için, bu tanım ona göre resm/betimleme hükmünde olup, eksiktir, yani eylem alanını içermez. Kendi deyişiyle “*Bu ta’rif nefis-i amele şâmil değil ve amel bu tersim muktezâsınca hikmette dâhil değildir.*” Yine de bu tarif, ona göre doğruya en yakın olanıdır ve tahkik ehlinin çoğunluğunca kabul edilmiştir. Nitekim kendisi de tahkik ehlinin tanımına geri dönecektir. Fakat diğer tanımlara dikkat çekme gereğini duyan Kınalızade şuna işaret eder: Kimi filozoflar, hikmetin tanımını ameli/eylemi de içine alacak şekilde genelleştirmiş ve buna göre tarifini şöyle yapmıştır: “*Hikmet, ilim ve amelin insan zihninde meydana gelmesi ve insani nefsin bu iki hususta yetkinleşmesidir*”. Ona göre Nasıruddin Tusi, hikmeti buna uygun gelecek şekilde şöyle tarif etmiştir: Layık olan şeyleri öyle bilmek layık olan amel nasılsa öyle yapmaktır.⁸

⁶ Onun ifadesiyle “İştirakte kâmil ve hikmet-i ameliyye ve nazariyyeyi şamildir. Pes hikmeti tarif ü tersim ve aksam-ı muteberesine tenvi ve taksim edelim.” Kınalızade, 47

⁷ “Hikmet, mevcudât-ı hâriciyye nefsul emirde ne halde ise ol hal üzerine bilmektir velakin tâkat-ı beşeriyye vefâ ettikçe ve kudret-i insanîde mümkün olduğu miktar.” Kınalızade, 47

⁸ “Amma bazı hukemâ hikmeti ta’rim ve ameli dahi derc edip bu vecih üzere taksim eylediler ki, hikmet nefis-i insanîde ilm u amelin husûlu ve nefis-i insaniyye bu iki cihetten kemâl-i muteddun bih olan mertebeye vusûludur. Nitekim Hâce i Muhakkik Kitâb-ı Ahlâk-ı Nâsırî’de bu vecih üzere ta’rif buyurdu: Hikmet eşyâyı lâyük ne ise eyle bilmek ve ef’âli lâyük nice ise eyle kılmaktır” Kınalızade, 47.

Nitekim Tusi'nin eserinde bu tarif şu şekilde yer alır: “*Hikmet, her şeyi olduğu gibi bilmek, her işi gereği gibi yapmaktır*”.⁹

Kınalızade'nin açıklamalarından, hikmetin, iki farklı eylem alanına yöneldiği anlaşılmaktadır. İlki bilişsel/kognitif bir eylem olup, nesnesini olduğu gibi, yani ne hal üzere ise o hali ile bilmek olduğu ifade edilmektedir. Nesnenin görünen, faydalı veya zararlı, itibari olan yönleri devre dışı bırakılmıştır. İkincisi ise yapılması gerekli olan bir eylemin bilgisiyle yetinilmeyip, aynı zamanda fiilin de ortaya konulmasıdır.

3. Mutlak hikmetin kısımları

Kınalızade'nin, tahkik ehlinin tarifine geri döneceği belirtilmiş idi. Kendisi bu hususu şöyle tahrir eder: Hikmet harici varlıkları bilmektir. Harici varlıklar ise kendiliklerinde iki kısımdır. Bunlar da mutlak hikmetin kısımlarını da tayin eder. Şöyle ki, ilk kısmın “*vücutunda bizim kudret ve irademizin asla medhali yoktur*” yer, gök, hayvan ve insan buna örnektir. İkinci kısmın ise “*vücutunda bizim kudret ve irademizin medhali*” mevcuttur ve irademizin katkısı olmadan onların varlığı meydana gelmez, bizden sadır olan hareketler ve eylemler böyledir. Bu durumda, ilişkin olduğu nesnelere göre hikmet de ikiye ayrılmış olur. Ona göre ilk kısım, yani varoluşunda bizim irade ve kudretimizin katkısı olmayan varlıklardan bahsettiği için, ona nazari hikmet denir ve metodu bahs ve nazardır.¹⁰ Bahs terimi filozofların sık kullandığı terimlerden olup, “*delil getirmek suretiyle iki şey arasında olumlu veya olumsuz nispet kurmaktan ibarettir.*”¹¹

⁹ Nasreddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, Türkiye Türkçesine Aktaranlar: A. Taştan-H. Nazlıgül, Fecr Yayınları, Ankara 2005, 58.

¹⁰ “Kısm-ı evvel bizim kudret-i iradetimizin medhali olmayan mevcudât-ı hâriciyyeden bahseder ki âna hikmet-i nazariyye derler. Zira tarik-i tahsili bahs u nazara münhasırdır, pes tarik-i tahsiline nispet olunup hikmet-i nazariyye ile müştehidir. Kısmı sâni bizim kudreti iradetimizin medhali mukarrer ve anlarsız vücudu nâ müyesser olmayandan bahseder âna hikmet-i ameliyye derler. Keyfiyyeti amelden bahsettiği için amele nispet ederler.” Kınalızade, 47-8.

¹¹ Cürcani, *Tarifât*, 29.

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKI

şeklinde açıklanabilir. Nazar ise akli inceleme, düşünme, inceleme gibi manalara gelmektedir. Nazari hikmet, konusunun maddeyle ilişkisi bakımından üç kısma ayrılır: Birincisi, İlk İlke, soyut akıllar ve nefisler gibi, maddeyle zihinde ve hariçte ilgisi olmayan konular olup, bunları inceleyen ilme, ilahi ilim denir. İkincisi küre ve dörtgen gibi, hariçte maddeye muhtaç olmakla birlikte tasavvurunda maddeye muhtaç olmayan konular olup, onları inceleyen ilme riyazi/matematiksel ilim denir. Üçüncüsü ise hariçte ve tasavvurunda maddeye muhtaç olan konular olup, onları inceleyen ilme, tabii ilim denir.¹² Nazari ilimlerin bu şekilde sıralaması Tusi'nin tertibiyle birebir uyumludur.¹³

Kınalızade eserinin asıl alanıyla ilgili olan kısma gelir. Ona göre ameli hikmette insan fertlerinin eylemleri incelenir. Bu incelemenin açısı da hangi eylem, iyi ve makbuldür ki onu elde etmek insan için hakiki saadeti gerektirir. Yine hangi eylem kötü ve kınanmıştır ki, ona bulaşmak ve onunla nitelenmek insana noksanlık getirir ve ahiret mutsuzluğuna sebep olur. Ameli hikmet, bütün eylem türlerini belirgin hale getirerek insana olgunlaşma yolunu gösterir.¹⁴ Anlaşılacağı üzere Kınalızade için ameli

¹² “Hikmet-i nazariyye dahi üç kısımdır... evvelkisi oldur ki hâriçte ve zihinde maddeyi cismiyyeden ki heyulâ didikleri andan ibarettir- müstağni ola, mebde-i evvel ve ukul- u nüfus-ü mücerrede gibi ki ... ânlardan bahseden ilim ki âna ilm-i ilahi dirler... ikincisi zihinde maddeden mustağni hâriçte muhtaç olandır, heyet-i kürri ve teslis ü terbi' gibi... ve bu mevcudâtan bahseden ilme ilm-i riyaži derler.... üçüncü kısım zihinde ve hariçte maddeye muhtaç olandır. Ondandır bahseden ilme ilm-i tabii derler.... Kınalızade, 49-50.

¹³ Tusi, 59.

¹⁴ “Hikmeti ameliyye bir ilimdir ki ânda ef'ali a'mal-i efrad-ı insandan bahsolunur. Şu haysiyetten ki kangısı ameli salih ve makbuldür ki anı tahsil ve ika etmek nefsi insaniyyeye mucib-i kemal-i saadet-i hakikiyyedir ve kangı amel fasid u mezmumdur ki anınla mülabese ve ittisaf kılmak zatı ademiyeye muris-i noksan ve şekavet-i uhreviyyedir. Ta ki enva-i ef'al ve asnaf-ı a'mal malum ve mübeyyen ve mefhumu muayyen olup kısmı evveli iktisap etmekle nefsi insaniyye tahliyesin hasil, kısmı saniden ictinap etmekle tahliyesin vasıl ola. Ve eyzan, nefsi natıka tezkiyesine -ki kısmı evvel ile ittisaf u ittisaktır- vakıf ve tedsiyesine -ki kısmı saniden ictinabu infisaldır- arif olup ber mucibi fehvaı şerife i “kad eflaha men zekkaha” tezkiyesine haris u meşguf tedsiyesinden ber muktezayı manayı münifi “ve kad habe men dessaha” tedsiyesinden masruf u matuf heybet ü hırmandan salim ü naci fevz ü felah ile mezkur ve mevsuf ola”. Kınalızade, 48.

hikmet, insanın bütün iradi eylemlerinin etik değerler ve insani nefsin eskatolojik kurtuluşu açısından incelenmesidir. Diğer taraftan, Kınalızade nazari ve ameli hikmeti, gayesi bakımından ele alır. Nazari hikmetin gayesi sağlam yollar ve açık deliller vasıtasıyla varlıkların, hakikatlerin ve mahiyetlerin salt bilgisi iken, ameli hikmetin gayesi hem bilgi hem de bu bilginin eyleme dönüşerek insanın yetkinleşmesidir. Onun benzetmesiyle amel meyvesi ilim meyvesine bitişik olmalıdır. Aksi halde saygınlıktan uzaklaşmış olur.¹⁵

4. Ameli Hikmetin kısımları

Kınalızade ameli hikmeti, kısımlara ayırarak inceler. Bu ayırımda ölçüt olarak insanın diğer insanlarla ilişkisi itibara alınmış ve üç kısma ayrılmıştır. İlki, başkaları dikkate alınmadan bir insanın sahip olduğu karakter itibara alınır. Bundan bahseden ilme, ahlak ilmi denir. Ahlakta inceleme şu açıdan hareketle yapılır: insanın karakteri nasıl olmalıdır ki iyi ve övülür olsun; kötü ve kınanır olmasın! İkincisi, insanın aile fertleriyle ilişkisi dikkate alınır ve insanın aile fertleriyle ilişkisi nasıl olmalıdır ki evde düzen ve geçim mümkün olsun! Bunu inceleyen ilme Ev İdaresi İlmi denir. Üçüncüsü de insanın şehir halkı ile birlikte bulunmaktan kaynaklanan eylemleri itibara alınır, bunu inceleyen ilme de Siyaset İlmi denir.¹⁶ Ameli hikmetin bu tertibi de Tusi'nin tertibiyle birebir aynıdır.¹⁷

¹⁵ Kınalızade, 50.

¹⁶ “Şol eşya -ki bizim kudreti ihtiyarımız medhalinsiz olmaz ol- dahi üç kısımdır... Evvel kısım ol ef'al u a'maldir ki ademiden şahsı vahid olduğu cihetten sadır olup gayrı şahıs mülhaza olunmadığı zahir olur. Bu makuleden bahseden hikmeti ameliyyeye ilmi ahlak derler. Zira onda her şahsın hulkundan bahsolunur ki nice olmak gerek ki hasen u memduh olup mezmum u makbuh olmaya. Ebnayı cinsi ile ihtilatı manzur olunmaz...

İkinci kısım ehli beyt ve erbabı menzili ile olan ef'ali ü a'maldir. Ondan bahseden ilmi tedbiri menzildir. Mesela herkes ehli beyt ühane ve sükkanı menzili kaşaniyla ne vechile müsakane ve muamele ve ne derece de muaşeret u mücamele etmek gerek ki sebebi intizamı maaş ve hakkı meadında mucibu irtifa u intiaş ola.

Üçüncü kısım ammei ehli medine ve diyar ihtilatı ile sadır olan ef'ali amaldir. Ondan bahseden ilm tedbiril medine demekle müsammadır. Kınalızade, 50-1

¹⁷ Tusi, 62.

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKI

Yapılan bu taksime göre ahlak ilmi, ameli hikmetin bir şubesi olmaktadır. Ahlak ilminde karakterleri inceleyen Kınalızade, bunu erdemler başlığı altında gerçekleştirir.

5. Hikmet Erdemi ve Asıl sorun

Erdem teorisini nefsin kuvvetleri üzerine inşa eden Kınalızade, ana erdemleri üç kısımda incelemenin uygun olduğunu düşünür. Ona göre kuvvet için nefis terimini de kullanmak mümkündür. Şöyle ki, insanda meleklik nefsi adı verilen bir kuvvet vardır ve bununla makullerin idraki ve kavranılan nesnelere temyizi sağlanır. İkincisi yırtıcı nefistir ki o öfkenin ilkesidir. Üçüncüsü de hayvani nefistir ki o da haz veren nesnelere talep edilmesinin ilkesidir.¹⁸ Kınalızade erdemleri de bu üç nefse yahut kuvvete göre ele alır. Şayet meleklik nefsi ölçülülük sınırında hareket eder, ifrat ve tefritten birine meyletmez ise bundan hikmet doğar. Şayet o ifrat tarafında bulunursa bundan kurnazlık (*cerbeze*) doğar ki bu rezilettir. Çünkü bu durumda düşünen kuvvet/meleklik nefsi, hile ve bozgunculuk yahut maskaralık ve şaşırtıcı işler yapmak için kullanılmış olur. Şayet meleklik nefsi tefrit/azlık tarafında bulunursa bundan aptallık doğar ki bu da hakikatleri idrak etmekten, makulleri temyiz etmekten aciz olmak, iyi eylemleri kötüsünden ayırt edememek, demektir.¹⁹

Kınalızade karakter ile erdem arasındaki ilişkiyi şöyle kurar. Karakter (*hulk*), bir yetenek (*meleke*) olup, düşünmeye ihtiyaç olmadan

¹⁸ “Evla ve ahsen oldur ki usul-u fedail ve ahlak-ı haseneyi üç kısma hasredip bu vecih üzere irad edevüz. Çün insanda üç kuvvet vardır. Bu üç kuvvete üç nefis dahi itlak olunur. Biri nefis-i melekidir ki kuvvet-i idrak ve temyiz-i makulat ve müdrekatır. İkincisi nefis-i sebuidir mebdei gazab...üçüncüsü nefis-i behimidir ki mebdei taleb-i melaz...”. Kınalızade, 101.

¹⁹ “pes usul-u fedail dahi bu üç kuvvete göre üçtür. Zira eğer nefis-i meleki hadd-i itidal üzerine mutasarrıf olup ifrat u tefrite meyl eylemezse ol hikmettir. Eğer ifrat olursa ana cerbeze derler, rezilettir. Mesela kuvvet-i akile hiyel u tezvirat ve mezahiku masharalık umurunda acaiblik ihtira etmeye sarf eyleye. Ve tefriti beladettir ki idrak-i hakaik ve temyiz-i makulat etmekten aciz ve e’al-i mahmudeyi e’al-i mezmudedan fark u temyiz etmeye kadir olmaya.” Kınalızade, 102.

eylemlerin nefisten kolaylıkla çıkmasını sağlar. Yetenek ile “nefse köklü bir şekilde yerleşmiş ve kolayca yok olamayan nefsanî hal” kast edilir ki, karakter bu cümledendir. Diğer taraftan, karakterin bir kısmı olgunluk ve yetkinliğe sebep olur, buna iyi karakter ve erdem denir; cömertlik, yiğitlik ve hilim böyledir. Bir kısmı da noksanlığa sebep olur, bir kısmı da ne noksanlık ne de yetkinliğe sebep olur.²⁰

Bu izaha göre erdem, iyi karakter ile özdeşleştirilmiş olmaktadır. Bunu erdem olan hikmete uygularsak, o meleki nefiste veya akılda yerleşmiş nefsanî bir keyfiyettir. Artık ona karakter gözüyle de bakılabilir. Bu itibarla aklın erdemi olan hikmet, bir bilme işi değil bilen öznenin bir niteliği yahut yeteneğidir. O ifrat ile tefrit adı verilen aşırılıkların ortasında yer alır. Fakat burada bir sorun vardır. O da akıl kuvveti nasıl oluyor da kurnazlık adı verilen aşırılığa düşebiliyor? Kınalızade bunu akli ikiye ayırarak çözmeye çalışır. Ona göre “*malum olsun ki cerbeze, kuvvet-i akile-i ameliyyede olur. Ama ifrat-u kuvvet-i ilmiyye cerbeze değildir. Zira mebahis u ilahiyye ve tabiiyye ve riyaziyyede ne kadar keşf u hakaik ve ibraz-ı dekaik olunursa makbul ve memduhtur, cerbeze ve sefeh değildir.*”²¹ Yani ameli aklın eylemlerinde aşırılık ortaya çıkar. Nazari aklın metafizik, matematik ve doğal varlık sahasındaki fazlalığı makbul ve övgüye değer bir husustur. Zira hakikatlerin keşfedilmesi, bilginin artmasından başka bir şey değildir. Bunun eyleme ilişkin bir yönü de yoktur. Kınalızade’nin bu çözüm denemesi, daha önceden İbn Sina’nın yapmış olduğu çözüme oldukça benzemektedir. Şöyle ki, İbn Sina için hakikatleri bilmek manasına gelen hikmette ne kadar fazlalık ve aşırılık olursa o kadar iyidir. Fakat kendisiyle eşi, çocukları,

²⁰ Hulk bir melekedir ki anın sebebi ile nefisten e’al suhuletle sadır olur ve fikr u reviyete muhtaç olmaz. Meleke (ise) heyet-i nefsanîyye-i rasihaya derler. Zira keyfiyyeti nefsanîyye iki kısımdır. Biri hal ve biri melekedir. Zira seriuzzeval ve gayr-ı rasih olursa hacalat ve dıhk gibi ana hal derler. Eğer batıuzeval ve rasih olursa seha vü şecaat gibi ana meleke derler... Hulk hali değil ki kemal olan nesneye sebep ola yahut noksan olan nesneye sebep ola yahut ne noksan ne kemal olan nesneye sebep ola. Kısım-ı evvele fazilet ve hulk-u hasen derler, seha vü şecaat vü hilim gibi...” Kınalızade, 99-100

²¹ Kınalızade, 100.

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKI

siyasi mevkii varsa başkaları ile arasında hüsn-ü tedbir manasına gelen hikmette aşırılık gerekmez. Aksi takdirde kurnazlık veya aptallık oluşur.²² Aynı soruna Gazali farklı şekilde temas ederek iki hikmet arasındaki farka şöyle işaret eder: Hikmet akli kuvvete ait erdemdir. Fakat şu da bilinmelidir ki, insani nefsin iki kuvveti vardır. Biri, yüksek varlıklara bakan ve onlardan nazari, zaruri, külli hakiki ilimler alır. Bunlar ezeli ve ebedi doğru ve kesin bilgilerdir. Buna hakiki hikmet denir. Diğeri de beden tarafına dönük olan kuvvettir ki ona ameli akıl denir, o bedeni yönetir ve idare eder. Eylemlerdeki iyilik, onunla idrak edilir; kendisiyle, ailesiyle ve beldesiyle ilgili yönetim onunla sağlanır. Erdem olan hikmetin, bu kuvvete nispet edilmesi bir bakıma mecaza benzer. Şöyle ki, bu hikmetin konusu, cıva gibi sabit olmayıp, şekil değiştirir. Mesela malı dağıtmak bir erdem iken bazen belli vakitlerde, bazen de kimileri için rezilet olur. Bu nedenle hikmetin, ilkinde, yani nazari aklın ortaya koyduğu doğru ve kesin bilgilere isim olması daha uygundur. İkinci hikmet, yani ahlaki hikmet ise ilkinin yetkinliği olup, onun tamamlayıcısı gibidir. İlki, nazari ve ameli hikmetin ta kendisidir. Ahlaki hikmet ise akıllı nefsin bir hali ve erdemidir.²³ Tusi de bu soruna dikkat çekmiş ve anlam karışıklığını gidermeye çalışmıştır. Ona göre de hikmet, kendisinin parçası yapılmak suretiyle hatalı görülen bir taksim vardır. Değerlendirme açısı değiştirilerek, yani hikmetin farklı manaları dikkate alınarak karışıklık giderilmiş olur. Ahlakta bahsedilen hikmet, ameli aklın gereken şekilde kullanılmasıdır. Ne var ki Tusi hemen önceki paragrafta hikmeti nazari aklın erdemi sayarak bir çelişkiye de düşmüş olur.²⁴ Görüldüğü gibi Kınalızade bölmede ortaya çıkan lojik sorunu tespit bakımından Tusi ile birlikte yer alır. Fakat ayrıntılı olarak açıklama hususunda ondan ayrılır. Tusi'nin düşütüğü çelişkiye de düşmez.

²² İbn Sina, Risale fi marifeti'n-nefsi'n-natika ve ahvaliha, *en-nefsu'l-beşeriyye İnde İbn Sina* içinde, Neşr: Albir Nasri Nadir, 3. Baskı, Beyrut 1986, 37.

²³ Ebu Hamid el-Gazali, Mizanu'l-amel, Neşr: Süleyman dünya, Daru'l-mearif, 1. Baskı, Mısır 1964, 264-66.

²⁴ Tusi, 125-6.

Mutlak hikmetle erdem olan hikmete dair bu açıklamalardan sonra Kınalızade'nin, Tusi'nin de dikkat çektiği asıl soruna geldiği görülmektedir. Yani hikmet, taksim edildiğinde nazari ve ameli kısımlara; ameli olan taksim edildiğinde ahlak, ev idaresi ve siyaset kısımlarına; ahlak taksim edildiğinde hikmet, yiğitlik ve iffet erdemlerine ulaşılmakta idi. Böylelikle üst terim hikmet, üçüncü taksimde yine karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda bir şey hem kendisine hem de kendisi olmayan bir kısma ayrılmış demektir. Bir başka ifadeyle üçüncü dereceye kadar yapılan taksim, hikmete dahil olmaz. Zira oraya kadar olan taksim, şeyin kendi dışındaki şeylere taksimi olur. Bu da taksimin işleyiş sürecine aykırıdır. Ona göre bu sorunun çözümü, hikmetin üç ayrı manasını belirtmekle mümkündür. Şöyle ki, ilk mana, ana erdemden biri olan hikmettir; ikincisi, harici varlıkların insanlık gücü oranındaki bilgisidir. Üçüncüsü de ameli hikmettir. Eğer bu üç mana hatırd tutulursa asıl sorun olarak görülen konu cevabını bulacaktır. Bir başka ifadeyle taksimde ilk terim olan hikmet, mutlak hikmettir ve bu ameli hikmetten farklıdır. Aynı zaman da o nefsin yeteneği olan hikmetten de ayrıdır. Bu sebeple taksimde ortaya çıkan sorun ona göre bu itibarlar dikkate alınarak giderilmiş olmaktadır.²⁵

6. Sonuç:

Kınalızade geleneğe uygun olarak bilgileri aktarırken lojik prensiplere uygun gelmeyen hususlara işaret etmiştir. Burada ele alınan

²⁵ “Malum ola ki fedaili selaseden biri hikmettir dedik; bu hikmet meşhur hikmet –ki mevcudatı hariciyeyi bi kadri takatil beşeriyye bilmektir diye tarif ettik idi. Ol manaya hikmet değildir. Ve bir hikmet dahi vardır ki hikmeti ameliyye manasıdır. Ol dahi değildir. Belki bu, hikmet lafzının manay-ı salisidir. Çün bu nükte malum ola bu makamda irad olunan suale cevap zahir olur. Sual budur ki hikmet hod hikmeti nazari ve hikmeti ameliye taksim olundu. Hikmeti ameliyye dahi ilmi ahlak ilmi, tedbiri menzil ve ilmi siyaseti müdüne taksim olundu. Pes ahlak dahi bu makamda hikmete, iffete ve şecaate taksim olunmak nice rast olur?” zira hikmet yine kendisinin kısmı olup taksimi şey ile nefsihi ve ila gayrihi lazım gelir... Vakta ki malum oldu ki bu ahlaktan kısım olan hikmet ol mukassem olan hikmet değil kısmı ahardır. Taksim şey ile nefsihi ve ila gayrihi lazım gelmeye, sual bilkülliye mündefi oldu.” Kınalızade 103-4.

KINALIZADE'DE MUTLAK HİKMETİN ERDEM OLAN HİKMETTEN FARKI

konu da bu cümledendir. Daha önceden İbn Sina'nın ve Gazali'nin anlam kargaşası Tusi'nin de lojik olarak işaret ettiği bu sorunu Kınalızade daha açık olarak ortaya koymuş ve kendince çözüm üretmeye gitmiştir. Onun çözümüne göre hikmet terimi terim ortaklığından ileri gelen bir sıkıntıya yol açmıştır. Bu itibarla mutlak hikmet ile erdem olan hikmet aynı değildir, manaları birbirinden farklıdır. Farklılık ilkinde özel bir bilgi türü iken, diğerinde bilen öznenin bir niteliği yahut yeteneğidir. Diğer taraftan ilki nazari akılla ilgili iken diğeri sadece ameli akılla ilgilidir. Buna bağlı olarak ilki mahiyetler ve hakikatler yani külliler alanı ile ilgili iken diğeri tikeller alanı ile ilgilidir.

KAYNAKÇA

Cürcani, Seyyid Şerif, *Tarifat*, İstanbul 1318.

Gazali, Ebu Hamid, *Mizanu'l-amel*, Neşr: Süleyman dünya, Daru'l-mearif, 1. Baskı, Mısır 1964

İbn Sina, *Risale fi marifeti'n-nefsi'n-natika ve ahvaliha*, *en-Nefsu'l-beşeriyye İnde İbn Sina* içinde, Neşr: Albir Nasri Nadir, 3. Baskı, Beyrut 1986

Kınalızade, Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik yayınevi, İstanbul 2007.

Koç, Mustafa, "Giriş", *Ahlak-ı Alai* içinde, Klasik yayınları, İstanbul 2007

Oktay, Ayşe Sıdıka, "Kınalızade Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlak-ı Alai Adlı Eseri", *Divan*, 2002/1, 185-233.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Bilim yayınları, 7. Baskı, Ankara 1996

Tusi, Nasreddin, *Ahlak-ı Nasiri*, Türkiye Türkçesine Aktaranlar: A. Taştan-H. Nazlıgöl, Fecr Yayınları, Ankara 2005.